

MAJOZNING ARAB BALOG‘ATIDAGI O‘RNI.

Abdullayev Olimjon Obidjon o‘g‘li

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi huzuridagi malaka oshirish markazi

Samarqand viloyati mintaqaviy filiali

va Samarqand viloyati hadis ilmi maktabi katta o‘qituvchisi.

olimjon8406@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola arab balog‘atida tashbeh san‘atining o‘rni va ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tashbeh, ya’ni biror narsani boshqa narsaga o‘xshatish orqali ifoda qilish san‘ati, arab adabiyotida nafaqat badiiy go‘zallikni oshirish, balki fikrlarni aniq va ta’sirli yetkazishda muhim vosita sifatida qabul qilingan. Maqolada tashbehning turli turlari, uning retorik funksiyalari, shuningdek, adabiy matnlarda qo‘llanish usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada tashbeh orqali obraziylik va so‘z san‘ati imkoniyatlari ham ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Tashbeh, balog‘at, arab adabiyoti, ritorika, badiiy ifoda, analogiya, tasviriylik.

Abstract

This article is devoted to studying the role and significance of the art of simile in Arabic rhetoric. Simile, the art of expressing one thing through its resemblance to another, is considered in Arabic literature not only as a means of enhancing artistic beauty but also as an important tool for conveying ideas clearly and effectively. The article analyzes various types of similes, their rhetorical functions, and their usage in literary texts. It also highlights how similes contribute to imagery and the development of the art of language.

Keywords: Simile, rhetoric, Arabic literature, artistic expression, analogy, imagery.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена изучению роли и значения искусства сравнения (ташбе) в арабской риторике. Сравнение, искусство выражения одного через подобие с другим, в арабской литературе рассматривается не только как средство повышения художественной выразительности, но и как важный инструмент для ясной и эффективной передачи мыслей. В статье анализируются различные виды сравнений, их риторические функции и применение в литературных текстах. Также освещается вклад сравнений в образность и развитие искусства речи.

Ключевые слова: Сравнение, риторика, арабская литература, художественное выражение, аналогия, образность.

Annotasyon

Bu makale, Arap belagatında benzetme sanatının rolü ve önemini incelemeye ayrılmıştır. Benzetme, bir şeyi başka bir şeye benzeterek ifade etme sanatı, Arap edebiyatında yalnızca sanatsal güzelliği artırmakla kalmayıp, düşünceleri açık ve etkili bir şekilde aktarmanın da önemli bir aracı olarak kabul edilmiştir. Makalede benzetmenin çeşitli türleri, retorik işlevleri ve edebi metinlerdeki kullanım biçimleri analiz edilmektedir. Ayrıca, benzetmelerin imgeler ve dil sanatının gelişimine katkıları da ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Benzetme, belagat, Arap edebiyatı, retorik, sanatsal ifade, analogi, imgeler.

Tashbeh soʻzi lugʻaviy jihatdan oʻxshatish, qiyoslash maʼnolarini anglatib, u “shabbaha” feʼlidan yasalgan masdar boʻlib, “bir narsani ikkinchi narsaga oʻxshatdi” degan maʼnoni ifodalaydi. Yaʼni, bir obyektни boshqa bir obyektga oʻxshatish orqali tasvirlash tushuniladi.

Balogʻat ilmi istilohida esa tashbeh turli olimlar tomonidan xilma-xil shakllarda taʼriflangan boʻlsa-da, mazmun jihatidan bu taʼriflar bir-biriga yaqin va oʻzaro mushtarakdir. Jumladan, Ibn Rashiq tashbehni quyidagicha izohlaydi: tashbeh bir narsaning boshqa narsaga bir yoki bir nechta jihatdan oʻxshatilishidir; ammo bu oʻxshashlik barcha jihatlarni qamrab olmaydi. Chunki agar oʻxshashlik toʻliq boʻlsa, u holda oʻxshatilayotgan narsa aynan oʻsha narsa boʻlib qolgan boʻlur edi. Masalan, “yonoq

gulga o‘xshaydi” degan iborada gulning qizilligi va nozikligi nazarda tutiladi, ammo uning markazidagi sarg‘ishlik yoki g‘unchasidagi yashillik emas.

Shuningdek, Abu Hilol Askariy tashbehni shunday ta’riflaydi: tashbeh bir sifatning ikki narsa o‘rtasida o‘xshashlik asosida bayon qilinishi bo‘lib, bunda o‘xshatilayotgan narsa o‘xshatilgan narsa o‘rnini egallaydi. Bu jarayon tashbeh vositasi orqali yoki ba’zan vositasiz ham yuz berishi mumkin. Masalan, “Zayd sher kabi jasur” degan jumla lug‘aviy jihatdan aniq o‘xshashlikni ifodalamasada, urfda maqbul bo‘lgan mubolag‘ali tashbeh hisoblanadi.

Xatib Qazvinij esa tashbehni: “bir narsaning boshqa bir narsa bilan ma’nodagi mushtarakligini ko‘rsatish” [Qazvinij, 2023: 44] deb ta’riflaydi. Bu ta’rif tashbehning mohiyatini ya’ni ikki obyekt o‘rtasidagi umumiy jihatni anglatish vazifasini aniq ifodalaydi.

Shuningdek, Tanuxij tashbehni “o‘xshashlik haqida xabar berish” sifatida ta’riflab, uni ikki narsaning bir yoki bir nechta sifatda mushtarak bo‘lishi, biroq barcha sifatlarga taalluqli bo‘lmasligi bilan izohlaydi.

Balog‘at manbalarida tashbehga doir boshqa ko‘plab ta’riflar ham uchraydi. Biroq ularning barchasi mazmunan yuqorida keltirilgan ta’riflar bilan mushtarak bo‘lib, tashbehning asosiy mohiyatini ochib beradi. Shu ta’riflar majmuasidan kelib chiqib, tashbehga quyidagicha umumiy ilmiy ta’rif berish mumkin:

Tashbeh bir narsa yoki bir nechta narsaning boshqa bir narsa bilan bir yoki bir nechta sifat jihatidan o‘xshashligini, ochiq yoki yashirin holda kelgan tashbeh vositasi (masalan, kaf harfi va uning muqobillari) orqali bayon etish bo‘lib, u mushabbah va mushabbah bih o‘rtasidagi o‘xshashlikni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Bu o‘rinda shuni alohida ta’kidlash joizki, tamsil (تمثيل) tashbehning (o‘xshatishning) turlaridan biri hisoblanadi. Bu qarash Abdulqohir al-Jurjoniya mansub bo‘lib, u shunday deydi:

“Tamsil tashbeh turlaridan biridir. Tashbeh umumiy tushuncha bo‘lib, tamsil esa undan xosroqdir. Shuning uchun har bir tamsil tashbehdir, ammo har bir tashbeh tamsil bo‘lavermaydi” [Jurjoniya, 2007: 83].

Abdulqohir bu fikrini “Asrar al-Balag‘o” asarining boshqa bir o‘rnida yanada batafsil izohlaydi. U shunday deydi:

“Bilgilki, ikki narsa bir-biriga o‘xshatilganda, bu ikki xil yo‘l bilan bo‘ladi: birinchisi o‘xshashlik ochiq va ravshan bo‘lib, hech qanday ta‘vil (talqin)ga muhtoj bo‘lmagan holatda; ikkinchisi esa o‘xshashlik faqat muayyan ta‘vil va tafakkur orqali hosil bo‘lgan holatda” [Jurjoniy, 2007: 95].

So‘ng u bu fikrni mufassal sharhlab, shuni ta‘kidlaydiki, umumiy tashbeh bu o‘xshashlik jihati bitta sifatdan iborat bo‘lgan, ya‘ni ikki narsa faqat birgina yoki bir necha alohida sifatda mushtarak bo‘lgan tashbehdir. Tamsiliy tashbeh esa o‘xshashlik jihati birgina sifat emas, balki bir necha unsurlardan tarkib topgan, murakkab holatdan “ajratib olingan” yoki “tasavvur qilib chiqarilgan” umumiy manzara bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Masalan, Buhturiyning o‘z madhiyasida aytgan quyidagi bayti:

“Unga yaqinlashganing sari faqirliging ortadi,

Chunki u saxovat va karam dengizidir undan yanada ko‘proq olgin.”

Abdulqohirning nazarida bu umumiy tashbeh hisoblanadi. Chunki shoir bu yerda madh etilayotgan shaxsni saxovat va karamda dengizga o‘xshatmoqda. O‘xshashlik jihati bu yerda bitta sifat, ya‘ni saxovatdir. Demak, bu tashbehda o‘xshashlik jihati mufrad (yakka) hisoblanadi.

Ammo Mutanabbiyning Sayfuddavlani madh etib aytgan quyidagi bayti:

“Xuddi burgut qanotlarini qoqib silkitgandek,

Sen atrofingda qo‘shin ikki yonidan larzaga keladi.”

Abdulqohirga ko‘ra, bu tamsiliy tashbehdir. Chunki Mutanabbiy bu yerda qo‘shin qanotlarining (ya‘ni o‘ng va chap tomonlarning), ularning orasida Sayfuddavlaning joylashuvi va umumiy harakat-beqarorligini qanotlarini silkitayotgan burgut manzarasiga o‘xshatmoqda. Bu holatda o‘xshashlik jihati yakka sifat emas, balki bir nechta unsurdan tashkil topgan murakkab tasvir bo‘lib, u harakat, tebranish va ikki tomonlilik holatidan iborat.

Demak, Abdulqohir Jurjoniy tashbehning umumiy turi bilan tamsiliy tashbehni aniq farqlaydi hamda ular o‘rtasida umum va xusus munosabati mavjudligini ta‘kidlaydi. Ya‘ni,

uning nazarida har bir tamsil tashbeh hisoblanadi, biroq har bir tashbeh tamsil darajasiga yetavermaydi.

Biroq ko‘plab balog‘atshunos olimlar tashbehga uning lug‘aviy ma‘nosi, ya‘ni tamsil (o‘xshatish) nuqtayi nazaridan qarab, tashbeh va tamsilni bir-biriga sinonim tushunchalar sifatida talqin qiladilar. Ana shunday balog‘atchilardan biri Ziyouddin ibn Asir bo‘lib, u shunday deydi:

“Men bayon ilmi olimlarining tashbeh bilan tamthilni bir-biridan farqlab, har biriga alohida bob ajratganlarini ko‘rdim. Holbuki, asl qo‘yilish jihatidan bu ikkisi bir narsadir, ularning o‘rtasida farq yo‘q. Chunki ‘bu narsani u narsaga o‘xshatdim’ deyilgani kabi, ‘uni unga tamthil qildim’ ham deyiladi. Bu masalaning shunchalik ravshan bo‘lishiga qaramay, qanday qilib u olimlarga yashirin bo‘lib qolganiga hayronman” [Qazviniiy, 2023: 176].

Tashbehning ruknlari

Tashbehning to‘rt rukni mavjud:

Mushabbah (o‘xshatilayotgan narsa);

Mushabbah bih (o‘xshatilayotgan narsa bilan qiyos qilinayotgan obyekt). Bu ikki unsur tashbehning ikki tomoni deb ataladi;

Tashbeh adati “ka-” (كـ) yoki unga o‘xshash vosita bo‘lib, u ochiq yoki yashirin holda kelishi mumkin;

Vajhush-shabah ikki tomon o‘rtasida umumiy bo‘lgan sifat yoki sifatlar majmui.

Tashbehning ikki tomoni

Tashbehning ikki tomoni mushabbah va mushabbah bih bo‘lib, ular tashbehning asosiy ruknlari hisoblanadi. Bu ikki unsur bo‘lmasa, tashbeh mavjud bo‘la olmaydi.

Tashbehni ilmiy-metodik asosda tadqiq etgan dastlabki olimlardan biri Qudoma ibn Ja‘fardir. Uning fikricha, tashbehning asosi shundan iboratki, u ikki narsa o‘rtasida umumiy bo‘lgan ma‘nolar va har biriga xos bo‘lgan farqli jihatlar mavjud bo‘lishiga tayanadi.

Qudoma bu fikrini shunday asoslaydi: biror narsa o‘z-o‘ziga yoki barcha jihatlari bilan boshqa bir narsaga o‘xshashi mumkin emas. Chunki agar ikki narsa barcha

jihatlaridan mutlaqo o'xshash bo'lib, ular o'rtasida hech qanday farq bo'lmasa, u holda ular bir-biriga aynan tenglashib, ikki emas, bitta narsaga aylanadi.

Shu bois, Qudomaga ko'ra, eng mukammal tashbeh bu ikki narsa o'rtasidagi umumiy sifatlar ularning farqli jihatlaridan ustun bo'lgan, ya'ni ularni deyarli bir-biriga yaqinlashtiradigan tashbehdir.

Bu qarashni Abu Hilol Askariy ham qo'llab-quvvatlaydi. U ham ikki narsa barcha jihatlaridan mutlaqo o'xshash bo'lsa va ular o'rtasida hech qanday tafovut bo'lmasa, ular bir narsaga aylanishini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, u shunday deydi:

“Bir narsani boshqa bir narsaga umumiy tarzda o'xshatish to'g'ri bo'ladi, hatto ular faqat bitta jihat bilan o'xshash bo'lsa ham. Masalan, ‘Sening yuzing quyoshga o'xshaydi’, degan iborada bo'lgani kabi”.

Oy (badr)ga o'xshatish ham xuddi shundaydir: garchi u oyga na yorug'lik darajasi, na kattaligi jihatidan teng bo'lmasa-da, biroq ular orasidagi o'xshashlik ularni birlashtiruvchi umumiy ma'no go'zallik sababli yuzaga keladi.

Agar biror narsa boshqa narsaga barcha jihatlardan to'liq o'xshasa, u holda u narsa aynan o'sha narsa bo'lib qolardi.

Shubhasiz, Ibn Rashiq ham Qudoma ibn Ja'farning avvalroq bildirgan fikriga e'tibor qaratgan. Qudoma “al-‘Umda” asarida mazmunan shunday deydi:

agar o'xshatilayotgan narsa o'xshatilgan narsa bilan to'liq va mutlaq mos bo'lsa, u holda u aynan o'sha narsa bo'lib qolardi. Masalan, “falonchi dengizga o'xshaydi” degan iborada dengizning sho'rliigi yoki to'lqinlanishi emas, balki saxovat va ilm kengligi nazarda tutiladi [Qazviniy, 2023: 206].

Bu fikrlar tashbehning ikki tomoni haqidagi Sakkokiy qarashlari bilan hamohangdir. U shunday deydi:

tashbeh, shubhasiz, ikki tomonni talab qiladi: o'xshatiluvchi (mushabbah) va o'xshatilgan (mushabbah bih). Ular o'rtasida bir jihatdan o'xshashlik, boshqa jihatdan esa tafovut bo'lishi shart.

Masalan:

Birinchi holat: ikki narsa haqiqat jihatidan bir xil bo‘lib, sifat jihatidan farqlanadi ikki insonning bo‘yi baland-past bo‘lishi kabi.

Ikkinchi holat: sifat jihatidan bir xil, ammo haqiqat jihatidan farqli bo‘lishi masalan, inson va otning uzunligi.

Agar ikki narsa o‘rtasidagi farq barcha jihatlarda, hatto aniqlanish darajasigacha yo‘qolsa, u holda ko‘plik inkor etiladi va tashbeh bekor bo‘ladi. Chunki o‘xshashlik biror narsani boshqa narsa bilan ma’lum bir sifatda sherik qilishdir. Narsa esa o‘z-o‘zini tavsiflay olmaydi.

Xuddi shuningdek, ikki narsa o‘rtasida hech qanday umumiy jihat bo‘lmasa, ularni tashbeh qilish ham mumkin emas. Chunki bu holda mavjud bo‘lmagan sifatni talab qilishga to‘g‘ri keladi.

Tashbeh tomonlarining turlari

Tashbehning ikki tomoni hissiy (hissiy) yoki ma’naviy bo‘lishi mumkin.

Hissiy deganda, o‘zi yoki moddasi orqali besh tashqi sezgi ko‘rish, eshitish, ta’mbilish, hid bilish va teginish orqali idrok etiladigan narsa tushuniladi. Shunga ko‘ra, tashbeh tomonlari:

ko‘rinadigan (mubshar),

eshitiladigan,

tatib ko‘riladigan,

hidlanadigan,

yoki seziladigan bo‘lishi mumkin.

Masalan, ko‘rish orqali idrok etiladiganlar ranglar, shakllar, miqdorlar, harakatlar va ularga bog‘liq belgilarni o‘z ichiga oladi.

Alloh taoloning quyidagi oyati bunga misol bo‘la oladi:

“Ular taralgan paxta kabi bo‘lur”

Bu yerda umumiy jihat oq va qizg‘ish rang uyg‘unligidir.

Shoirning quyidagi bayti ham shunga misoldir:

Ko‘zlar seni sharqdan g‘arbgacha tomosha qiladi,

Sen balandlik va nurda yulduzsan.

Bu baytda madh qilinayotgan shaxs balandlik va porloqlik jihatidan yulduzga o‘xshatilgan.

Mazkur parcha tashbeh nazariyasining eng muhim qoidalaridan birini yoritadi:

tashbeh mutlaq o‘xshashlik emas, balki maqsadli va cheklangan mushtaraklikka asoslanadi.

Sakkokiy bu orqali tashbehni mantiqiy asosga qo‘yadi va uni na haddan ziyod umumlashtirishdan, na mutlaq tenglashtirishdan himoya qiladi. Ushbu yondashuv Jurjoniydin boshlangan ma’no markazli balog‘at an‘analarining Sakkokiy tafakkurida tizimli va nazariy shaklga kelganini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulqohir Jurjoniyy. 2007. Asrorul-balag‘o (أسرار البلاغة). Damashq/Bayrut: Dar al-Risala, 304 bet.
2. Abu Ya‘qub Yusuf Sakkokiy. 2000. Miftahul ulum (مفتاح العلوم). Bayrut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 846 bet.
3. Jaloluddin Qazviniyy. 2023. Al-Izah fi Ulum al-Balag‘a (الإيضاح في علوم البلاغة). Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. 416 bet.
4. Jaloluddin Qazviniyy. 2021. Talxis al-Miftah (تلخيص المفتاح). Istanbul: Dar al-Lubab, 424 bet.
5. Mahmud Zamaxshariyy. 2010. Asas al-Balag‘a (أساس البلاغة). Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1392 bet.